

Yazar/Author

Mehmet Şahin YAVUZER*

Makale Adı/Article Name

Namık Kemal'in İbret Gazetesindeki Yazılarında İstikbâl Tasavvuru

Namık Kemal's Imagination of Future in İbret Newspaper Writes

ÖZ

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti için bir dönüm noktası olmasıyla ekonomik, sosyal ve politik reformları beraberinde getirir. Bu geç kalınmış reformlar bazı Osmanlı aydınlarında farkındalık oluşturur. Özellikle Namık Kemal gibi yazarlar, Avrupa başkentlerindeki dönüşümü fark ettikten sonra Osmanlı'nın her alanda geride kaldığını anlayıp bazı kurumsal reformların gerçekleşmesi gerektiğini görürler. Tanzimat edebiyatının önemli bir aydını olan Namık Kemal, yeniliği öncelikle edebî türlerde başlatır. İlk roman (*İntibah*), ilk tarihi roman (*Cezmi*), tiyatro, makale, deneme, eleştiri yazısı, şiir, gazete gibi türlerde çığır açar yazar, Türk edebiyatı ve Türk siyasetine yön veren isimlerin başında anılır. Yazarın cesur ve girişimci yapısı, Batı'nın kurumsal alanlarda ve teknik alanında nasıl geliştiği ile ilgili uygulamaları anlamada yardımcı olur. Namık Kemal, edindiği bilgi ve izlenimlerdeki sonuçları, kendi ülkesine uygulama çabasına girer. Bu çabalar ayrıntılı bir şekilde *İbret* gazetesinde göze çarpar. Onun *İbret*'teki yazıları; iktisadi hayat, sosyal hayat, eğitim ve politika alanlarında, Osmanlı halkı için bir kurtuluş reçetesi örneği gibidir. Özellikle ekonomi ve eğitime yönelik hayalleri yeni bir sistemin habercisidir. Bu sistem arzusu, Osmanlı'nın refahı ve gelişmişliği ile ilgilidir. Yazılarında dinin de savunuculuğunu üstlenen Namık Kemal, İslam'la uygarlığı yakalayabileceği inancını okura yansıtır. Amacı vatanın refahı ve nesillerin istikbâli olan yazarın *İbret*'teki fikirleri ondan sonraki nesiller için bir rehber niteliği taşır.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, *İbret*, İstikbâl, İktisat, Eğitim

ABSTRACT

Being a turning point for the nineteenth century Ottoman state, it brings economic, social and political reforms. These belated reforms opened up some Ottoman intellectuals. Especially Namık is noticed as in Europe, and then those who are in some institutional reforms see that the Ottomans grew and grew. Namık Kemal, an important intellectual of the Tanzimat, initiates innovation primarily in literary genres. He is an educational writer in genres such as the first novel (*İntibah*), the first historical novel (*Cezmi*), theatre, article, essay, criticism, poetry, and newspaper, and is mentioned at the beginning of the names that shape Turkish writing and Turkish politics. The author's courageous and enterprising entrepreneurs help the West's industrial fields and practices related to education in the technical field. Namık Kemal gets the chance to apply it to his own country. These efforts stand out in a systematic *İbret* newspaper. His writings in *İbret*; like emergency life, a life saver, education and politics. In particular, its tools for the economy and education are the harbinger of a new state. This system desire is related to the development and development of the Ottoman Empire. Namık Kemal, who has undertaken the advocacy of the article, reads to his readers that he can achieve civilization with İslâm. On the way of a guide whose only goal is the breeder of the homeland and generations.

Keywords: Namık Kemal, *İbret*, Future, Economics, Education

Giriş

Türk edebiyatında Batılılaşma hareketi, Tanzimat döneminin oluşturduğu sosyal ve siyasi hakların sonucunda ivme kazanır. II. Mahmut döneminde başlayan Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi çabası, Osmanlı'nın Batı'ya açılmasıyla gerilemeden kurtulacağı inancının göstergesidir. Bu inanç, zihniyet değişimini beraberinde getirir. Osmanlı aydınlarının çoğu 1850'li yıllardan itibaren yüzlerini tamamen Avrupa'da yapılan çalışmalara yöneltir. Tanzimat'ın aydınlar üzerindeki değişimi gazeteyle başlar. Gazete aracılığı ile aydınların fikirleri daha geniş kitlelere ulaşır. Fikir adamlarının yönetimden bazı çekinceleri olsa da onlar, görüşlerini cesurca halka aktarma girişiminde bulunurlar. Bu cesur adımları atanlardan biri de Namık Kemal'dir.

Batı'yla tanıştıktan sonra Doğu'nun geri kaldığı ve ilerleyemediği kanaatini taşıyan aydınlar; Batı'nın ilmini, tekniğini, sosyal ve siyasal hayatını yakından takip etmeye başlarlar. Bu takipte yenilik taraftarı Namık Kemal, hızlı ve sistemli bir yenileşme hareketine ihtiyaç duyulduğunu anlatmaya çalışır. Ona göre bu fikirlerini yayabilmesinin etkili yolu ise gazete ve diğer edebî türlerdir. Namık Kemal'in küçük yaşlardan itibaren ilme, irfana merakı yine bu mecralarda mensubiyet kazanmasına yol açar. Osmanlı Devleti'nin sonlarına doğru kötü gidişatı ve devletin gerilediğini gören Namık Kemal, bu minvalde ciddi bir mücadele verir. Onun milletin refahına yönelik mücadelesini fikirleri ve yazıları oluşturur. Özellikle o dönemde (1860-1885) gazete yazarlığı farkındalık oluşturmak anlamında en önemli araçlardan biriydi. Yazar, bunu bilmekle beraber gazete yoluyla bilinçlendirme çabası içerisindeydi. Onun 1872 yılında yazılarını kaleme aldığı *İbret* gazetesiyle etkili gazete yazarlığını en yüksek noktaya ulaştırdığı söylenebilir.

Namık Kemal, fikirlerini özellikle geleceğin inşası üzerine kaleme alır. Onun Batı'dan aldığı yenilik anlayışı bütün fikirlerine ve yazılarına yansımıştır. Yazar, "maziye dönemeyiz diyordu. Hiç saatin rakkasını durdurmak, insanın ömrünü yolundan alıkoyuyor muydu?" (Namık Kemal, 1872 a: *İstikbâl* 1). Mithat Cemal Kuntay onu bir savaşıya benzetir. Gazete ise Namık Kemal'in elinde çok güçlü bir silahtır: "Hürriyet gazetesinin kavgacı sütunlarından çıkararak İstanbul'a gelen Namık Kemal, hala barut kokuyordu. Harpten dönen inkılap serdarının elinde silah yoktu, fakat silahı kullanmak melekesi vardı: Gazetecilik." (Kuntay, 1997: 574). Yazarın özellikle *İbret* gazetesi müreffeh bir gelecek kaygısı üzerine kurulu fikirleri barındırır.

Namık Kemal'i farklı kılan özelliklerden biri, kendisinden sonraki şair ve yazarlara cesaretiyle ve kalemle ilham vermesidir. Edebiyatta Batılılaşma hareketine öncülük etmesinin yanında, edebiyatı fikirlerini yaymak için bir araç olarak kullanır. Namık Kemal, gazetenin yanında birçok edebî türden çalışma üretmekle döneme damgasını vurur. Bu türlerin başında romanları gelir. Yazar romanlarını, 'edebiyat-ı sahiha' düsturuyla kaleme alır. Romanlarındaki konular, gerçek hayatla örtüşüp olağanüstü özellikler barındırmaz. Romanlarından biri olan *Cezmi*, romantik bir tarih anlayışıyla yazılmıştır. *Cezmi*'yle tasavvur ettiği İslam ve devlet anlayışını da ortaya koyar. Onun için önemli olan 'ittihad-ı islâm'dır (Tanpınar, 2011: 394). O, tiyatrolarında da vatan, hürriyet, hükümet, devlet ve bireyi derinlemesine ele alır. Yazarın önemli özelliklerinden biri de Türk tarihine gösterdiği ilgidir. *Cezmi*, *Vatan yahut Silistre*, *Celaleddin Harzemşah* gibi eserlerinde tarihe verdiği önem görülebilir. Bunların dışında tarihimizin önemli liderleri olan; Selahaddin, Fatih ve Yavuz'un biyografilerini kaleme alır. Yazar, böylelikle tarihe adını yazdırmış Türk-İslam şahsiyetlerine duyduğu hayranlığı gösterir. Namık Kemal, bu yolla topluma kendi ceddini hatırlatarak, insanları gayret ve başarı konusunda cesaretlendirme çabası içerisine girer. Onda,

tarihimizdeki destansı kişilikleri, onların kahramanlıklarını, fedakârlıklarını ve güçlülüğünü gelecek nesillere aktarma isteği göze çarpar (Tanpınar, 2012: 405).

Yazarın dili, şiir anlayışı eskiyle bağlarını koparmayacak şekildedir. Namık Kemal, özellikle dilin sadeleşmesi ve geliştirilmesi konularında da hassasiyet gösterir. Döneme nazaran yazılarında yoğun bir şekilde Türkçe kelimelere yer verir. Onun amacı millete yol göstermek ve onları müreffeh ve hür yaşamaları konusunda aydınlatmaktır.

Namık Kemal'in eserlerini yalnızca bir edebîyatçının yazdıkları, şeklinde değerlendirmek doğru olmaz. O, toplum tarafından kabul gören, akılcı söylemler geliştiren biridir. Tanpınar, Namık Kemal'in esas itibarıyla uzlaşıcı bir dil kullandığını ifade eder. Tanpınar'a göre yenilik hareketimizin öncüsü ve merkezi Namık Kemal'dir (Tanpınar 2012: 418). Onun en büyük özelliği topluma kendi meselelerine sahip çıkma ve hürriyet fikrini aşılmasıdır. (Alptekin, 1988: 8). Namık Kemal sadece kendisinden sonrakilere değil, kendisinden sonraki nesillere de ilham vermiştir. Cesareti ve edebîyat anlayışı ender kimselerde görülür. Mustafa Namık Kemal Atatürk: "Bedenimin babası Ali Rıza Efendi, duygularımın babası Namık Kemal, fikirlerimin babası Ziya Gökalp'tir."(;) Tanpınar: "Namık Kemal Türkiye'de insan haklarının bayrağını kaldıran ilk adamdır" (Tanpınar, 2012: 419).- Süleyman Nazif: "Bizi yaratan Allah, yetiştiren Namık Kemal'dir." derken Yahya Namık Kemal onun için "Bir meydan adamı" ifadelerini kullanırlar. Bu sözlerle Namık Kemal'in çok yönlü olduğu ve tarihe isimlerini yazdırmış insanlara örnek teşkil ettiği sonucuna varılır.

Namık Kemal'in Gazeteciliği ve İbret Gazetesi

Gazetecilik, Osmanlı'da Tanzimat'la gelişen aydınlanmanın en önemli girişimi kabul edilen bir faaliyettir. Toplum yavaş yavaş gazeteden haber alma alışkanlığı kazanır ve gazetenin tarafsız bir iletişim aracı olduğuna inanır. Tanpınar, Tanzimat dönemi gazeteciliği için "Hiçbir yerde gazete, bizdeki role benzer bir rol oynamamıştır." (Tanpınar, 2012: 251) ifadesini kullanır. Tanzimat döneminde Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ebuziyya Tefik, Ali Suavi gibi yazarların çalışmalarındaki başarının en önemli sebebi gazete yazarlığı yapmalarıdır. Gazete yazarlığı, aydınların kalemını güçlendirir ve toplumda münevver bir sanatçı olmalarını sağlar.

Gazete, edebîyata yeni türlerin girmesinde önemli rol oynar. İlk telif yazıları gazete yoluyla yayılır. Yine özellikle bu dönemde yaşanan tercüme yazarlığı gazete aracılığıyla yapılır. Roman ve tiyatro türleri de bununla birlikte kendisine yer bulur. Deneme, makale, eleştiri yazıları gazete baskılarıyla okura yeni bir ufuk kazandırır. Gazete, türlerin tanıtımı ve kültüre yerleşmesi açısından ne denli önemli bir yere sahip olduğu açıktır. Bunların yanı sıra memleket meseleleri ve dış devletlerle olan münasebetler de gazete yoluyla halka sunulur.

Şinasi ve onun takipçisi olan Namık Kemal, gazeteciliğin bizdeki ilk temsilcileridir ancak gazetecilikte adından söz ettiren kişi Namık Kemal'dir. O, gazeteciliğe daha özgün ve gerçekçi bir boyut kazandırır. Namık Kemal'le birlikte düşünceler daha özgür bir şekilde yazıya aktarılır. Bu yazılar da gazete aracılığı ile halka ulaşır. Yazar, gazeteciliğe ilkin yirmi üç yaşında Şinasi'nin güdümünde başlar. Şinasi'nin iç siyasete dair söyleyemedikleri Namık Kemal tarafından dile getirilir. *Tasvir-i Efkâr, Hürriyet, Diyojen, İbret, Hadika, Basiret, Sadakat, Vakit* gibi gazetelerde yazılar kaleme alır. Kuntay, Namık Kemal'in gazetecilik serüvenini "O, Tasvir-i Efkâr'da Çıracık, Hürriyette Kalfa, İbret'te ise usta'dır." diyerek değerlendirir (Kuntay, 1997: 574).

Namık Kemal, toplumsal değişmelerde gazetelerin rolünden bahseder:

Ülkemizin Avrupa'dan birkaç yüz yıl geri kalmasının sebebinin basın olmamasına bağlamıştır. Namık Kemal'e göre basın, hükümetin gidişatını kontrol eden bir organdır. Aynı zamanda gazetecilik mesleği üzerinde de durmuş ve bir gazetenin Avrupa'da birkaç yüz kişiyi beslemesine karşın, bizde genellikle kendi masraflarını bile karşılayamadığını, ama yine de bir gazetecinin kendi kalemine dayanarak geçinmeyi göze almasını gerektiğini belirtmiştir (Gündüz 2010: 68).

Namık Kemal, geleneksel aydın prototipinin dışında bir duruş sergiler. Onda körü körüne bir Batı taklitçiliği yoktur. Geçmişten aldığı eğitim, demokratikleşme hareketleri, Batılılaşma, onu değişime iter. Yazarın gazete dünyasına fikri girişi, *Lisan-ı Osmaninin Edebîyatı Hakkında Bazı Mülazahatı Şamildir* yazısıyla başlar. Onun bu makalesiyle ilk defa Osmanlıca etraflı bir şekilde değerlendirilir, bazı konularda tenkit edilir.

Namık Kemal, yirmi üç yaşındayken Şinasi'nin yanında gazetede yazı yazma serüvenini gerçekleştirir. Yirmi yedi yaşında Londra'da *Hürriyet* gazetesinde otuz iki yaşında ise *İbret*'te yazmaya başlar (Özön, 2010: 9). 13 Haziran 1872 tarihinde yayınlanmaya başlanan gazete siyasi, ekonomik ve iktisadi bağlamda birçok yazı içerir. Bu çalışmada otuz yedi sayı incelenmiş ve bu sayılarda yer alan yazıları üzerinden Namık Kemal'in istikbâl tasavvuru ortaya konulmaya çalışılmıştır. *İbret* gazetesinde Namık Kemal'in fikir dünyasına dair bütün ayrıntılar görülebilir. Yazarın devletin refahını arttırmaya yönelik hırsı, liyakatsiz insanlara yönelik kını, hayalleri, arzuları bu yazılarında apaçık dile getirilir. Ağırlıklı olarak politik konuların yer aldığı söylenebilir. Mehmet Kaplan, Namık Kemal'in politikaya yaklaşımıyla ilgili şu tespitte bulunur: "I. Meşrutiyet devam etmiş olsaydı, Namık Kemal bütünüyle politikaya atılacak, belki de edebiyatı terk edecekti." (Kerman, 1998: 13). Bu tespit de Kaplan, yazarın politikayla ne denli ilgilendiğini vurgulamak ister.

İbret'teki bir başka konu, hukuk düzenindeki yetersizliklerdir. Osmanlı'nın özellikle ticaret ve ceza hukukunda farklı dalların olması gerektiği dile getirir. Avrupa'daki bazı hukuk sistemlerinin ülkeye entegre edilebileceği ifade edilir. Hukukla birlikte eğitim, Namık Kemal'in sürekli bilincinde yer ettiği ve her fırsatta dile getirdiği konulardan biri olur. O, devletin kurtuluş mecrasını eğitimdeki reformlarda ve ülkeye karşı aidiyetlik duygusunu geliştirmekte görür. Eğitilen nesiller ülkenin teknik ve sanayileşmesine katkıda bulunacak ve devleti daha müreffeh hâle getirecektir. Namık Kemal'in *İbret*'te üzerinde durduğu bir diğer alan sanayidir. Ona göre yapılacak olan fabrikalarla beraber üretim gelişecek üretimin ihracı ile beraber ülke kalkınacaktır. Yazarın bu fikirlerinin Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini oluşturduğu da söylenebilir. Atatürk'ün hem mecliste hem de bazı toplantılarda Namık Kemal ve fikirlerinden söz etmesi bunun kanıtı niteliğindedir.

Aydınlık Bir İstikbâl Arzusu

1718 Pasarofça Antlaşması'yla Osmanlı ilk defa Batı'ya karşı taviz verir, ardından Lale Devri'yle birlikte Batı'nın üstünlüğünü kabul eder. Her yönüyle gelişen Batı medeniyeti en büyük tehlike olarak Osmanlı'yı görmektedir. Hristiyan toplumunun yegâne amacı Balkanlarda, Akdeniz'de ve Anadolu'nun bir bölümünde Türkleri yani Osmanlıları çıkarmaktır. Lale Devri'nden itibaren değişim ve gelişimi şart gören Osmanlı padişahları, Batı medeniyetini örnek alarak başta askeri olmak üzere birçok alanda yenilik yapma gayreti içine girerler. Bunun resmî belgesi ise 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'dır. Toplumun sosyal, hukuk, mali ve eğitim hayatını

düzenleme yönünde atılan bu adım, Osmanlı Devleti için bir devrim niteliği taşır. Her ne kadar Batı'nın zorlamasıyla bu ferman edilse de Batı kökenli sosyal, ekonomik, hukukî ve edebî yönde gelişmelere sebebiyet verdiği açıktır. Batı menşeli edebî türlerin Osmanlı'nın gündelik hayatına girmesi Osmanlı aydınında yeni ufuklar açacaktır.

İlk gazete, ilk tiyatro, ilk roman, ilk hikâye türleri bu zamanda kaleme alınır. Bu türler, her ne kadar teknik anlamda zayıf olsalar da farkındalık oluşturma anlamında önemli bir yere sahiptirler. İbrahim Şinasi'yle başlayan bu değişim Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Mithat Efendi ile devam eder.

Namık Kemal'in istikbâli inşâ etmeye yönelik gayreti, onu değişim arzularına yönlendirir. Batı medeniyetini yakından tanıyan yazarın Osmanlı toplumunun oldukça geride kaldığını görmesi, önemli bir dönüm noktası oluşturacaktır. Batı ve Osmanlı arasında sanayi, hukuk, eğitim, tıp, mimari ve sosyal hayattaki gelişmişlik makasının oldukça açık olması Namık Kemal'de derin bir üzüntü aynı zamanda çalışma azmi oluşturur. Bunu birçok eser ve yazısında görmek mümkündür.

Yazarın *İbret* gazetesindeki yazılarında Osmanlı Devleti'nin müreffeh istikbâl arzusu ön plandadır. *İbret*'in ilk sayısının başlangıç cümleleri “Layıkıyla düşünülün, insanın hayatı yalnız istikbâlden ibaret değil midir? Mazi nedir? Bir mevt-i ebedi... Hâl nedir? Bir nefes-i vâpesin...”¹ (Namık Kemal, 1872a: 1). Namık Kemal'in istikbâl'e ne derece önem verdiğinin göstergesidir. Halk arasında büyük ümitsizliklerin yaşandığı bu dönemde Namık Kemal, sürekli ümit aşılıyarak bu buhrandan çıkılacağını düşünmektedir. Namık Kemal'in en çok eleştirdiği durumlardan bazıları da halkta gelecek kaygısının bulunmamasıdır. Ufku kapalı olan paşa ve yöneticiler Namık Kemal'in çoğu zaman eleştiri oklarını üzerlerine çeker: “Ancak şurasını da Namık Kemal-i teessüfle ilaveye mecburuz ki biz daha temin-i istikbâlin ehemmiyetini layıkıyla idrak edemiyoruz. Tarik-i terakkide olan akvamın halini gördük, kendi mesleğimizi de biliyoruz ya.” (Namık Kemal, 1872a: 1). Bu eleştiriler yıkımı gören bir aydının üzüntüsü ve mücadele isteğinin bir ürünüdür. Namık Kemal'in göze çarpan önemli yönlerinden biri de mücadelecî ruhudur. O, ülkenin kötü gidişatını terse çevirmek için elinden gelen gayret ve çabayı gösterir.

Devleti müdafaâ derdine düşen Namık Kemal, Batılı güçler tarafından Osmanlı'yı parçalama çabasına reaksiyon geliştirir. Türklerle bütünleşen İslâm'ı birçok yerde müdafaâ gayretine girer. Bu yüzden Türk- İslâm düşüncesini bir bütün olarak benimser, düşüncelerini ve planlarını bu yönde oluşturur (Ertürk, 2010: 424). Reformdan yana düşünceleri olan yazar, Batı algısına yönelik fikirlerini de saklamaz. Birçok türde bu yaklaşımını kaleme alır. Toplumun milli ve manevi değerlerini bir kenara bırakmadan eğitim, ekonomi, kültür ve hukuk alanlarında kalıcı yeniliklerin hayata geçmesi taraftarıdır. Yazar Batı'nın yeniliklerini alarak Osmanlı'nın birçok müessesine entegre etme hayali içindedir. Bunu kurtuluşun yegâne planı olarak görür. Planın en önemli aracı ise gayret ve emektir: “Ayetle, hikmetle, icmâ ile, rivayetle, tecrübe ile, ibretle müsbettir ki insan için her ne hâsıl olursa sây ile olur, insan her neye vâsıl olursa sây ile olur.”

¹ 1872 yılında yayınlanan *İbret* gazetesinin orijinal baskıları Milli Kütüphanenin dijital bölümü olan <https://dijitalkutuphane.mkutup.gov.tr/tr/periodicals/catalog> internet adresinde mevcuttur. Bunun yanında 1938 yılında Mustafa Nihat Özön tarafından *Namık Kemal ve İbret Gazetesi* başlığı altında otuz yedi sayı orijinal Osmanlıca nüshalarından Latin harflerine çeviri yoluyla basılmıştır. Mustafa Nihat Özön, *İbret* gazetesindeki otuz yedi sayılı kitapta yayınlr. Çalışmamız, bu otuz yedi sayı yazının incelenmesi sonucu oluşmuştur.

(Namık Kemal, 1872b: 3). Yazarda, devletin ve milletin kurtuluşu, emek ve azimli bir şekilde çalışmaya bağlı olabileceği anlayışı hakimdir.

Namık Kemal, istikbâli, Doğu-Batı sentezinde görür. Ona göre toplumun kendi öz değerlerini elinde tutup akıl ve bilimi de hayatının bir parçası yapması gerekir. Nitekim Rönesans ve Reform hareketleriyle birlikte Aydınlanma Çağı yaşayan Avrupa medeniyeti, Namık Kemal'in önünde iyi bir örnektir. Bu hareketler neticesinde merkeze alınan pozitivist düşünce, Batı'nın ilerlemesini kolaylıkla sağlayacak onun önünde yeni ufuklar açacaktır. Yazarda Batı'yı anlamak için dillerini de öğrenmek gerektiği kanaati gelişir. Onun Fransızca öğrenme sebeplerinden biri de Batı'yı iyi bir şekilde analiz etme isteğidir. Namık Kemal'in bilim, fen ve sanayi alanın da İngiltere'yi; siyasi ve demokrasi yönünden ise Fransa'yı model almak istediği anlaşılmaktadır.² Memleketin bunalım ve buhrandan kurtulmasının yegâne uygulaması ise 'hürriyet' ile olacaktır. Yazarın, Batı'daki bu gelişmeleri görüp bu yolla sağlanacak kararlı adımlarla kurtuluşun sağlanabileceği düşüncesi vardır.

Namık Kemal, 1815'te yapılan Viyana Kongresi'nde Osmanlı'nın parçalanmasına yönelik ittifak sağlanmasının eseri olan 'Şark Meselesi'ni' keskin bir dille eleştirir. *İbret*'in 7. sayısında geçen 'Avrupa Şarkı Bilmez' başlığı altında kaleme aldığı yazısında, Avrupa'nın İslam'a ve Osmanlı'ya bakışını tenkit eder. Namık Kemal'in edebiyat ile birlikte politikayla çokça ilgilendiği ülke sorunlarına değindiği görülür. Yazar, Batı'daki gelişmelerin özellikle eğitim, hukuk, teknik ve iktisat bağlamında İslâm'la harmanlanması gerektiğini, İslâm medeniyetinin bu değişim rüzgarıyla daha da güçleneceğini düşünmektedir. "Onun bakış açısına göre Batı liberal siyaset felsefesi ile İslâmî yönetim esasları arasında bir uyum sorunu yoktur. Ancak asıl sorun teorikten çok uygulamada aranmalıdır." (Erol, 2010: 409). Namık Kemal'in İslam düşüncesinin sıkı bir savunucusu olduğunu *Renan Müdâfaanâmesi*'nde görmek mümkündür. Müdâfaa yazısının ilk sayfasında,

Fransa Akademisi üyelerinden ve vefat etmiş olan Ernest Renan tarafından İslamiyet'in güya bilime ve gelişmeye engel olduğuna dair verdiği bir konferansa karşı kesin delilleri içeren bir cevaptır ki İslamiyet'in yüce şanını apaydınlık dinî ve mantıkî deliller ile hakkıyla yüceltir. (Çetin, 2018: 11)

bilgisi yer alır. Yazarın İslâmiyeti bilim ve eğitim önünde engel olarak niteleyen Ernest Renan'ı topa tutuğu söylenebilir. Elinde silah gibi kullandığı kalemiyle İslam'ın sancaktarlığını yapan şair, Renan'ı İslamiyet'i anlayamamak ile suçlar. Oryantalist bir mantıkla hareket eden Renan'ın birçok tezi, Namık Kemal tarafından delilleriyle çürütülmeye çalışılır. *İbret* gazetesi de *Renan Müdâfaanâmesi* gibi İslam'ı savunan, yücelten, teknik ve bilimle ilişkilendiren birçok fikirle doludur.

İslam'ı üstün kılmanın zor olmayacağı düşüncesini sezdirenen yazar, İslam'da birliği arzu etmekle beraber birliği kolay da görmez:

Lakin maksat İttihad-i İslam olunca bittabî hudud-i Osmaniye derûnuna inhisar edemez; ve o kadar umumi tutulacak bir arzunun bekâ ve revacı ise zann-i âcizanemizce ancak siyaset ve mezhep devaisinden bütün bütün tecridiyle hâsıl olabilir. (Namık Kemal, 1872c: 11).

² Bu tespitler *İbret*'teki, "Terakki", Sayı 11, 27 Haziran 1872; "İttihadi İslam" Sayı 45, Kasım 1872 sayılı ve tarihli yazılardan yansıtılmıştır.

İslam dini siyasete alet edilip mezhepçilik devam ettiği müddetçe bir birliktelik sağlanamayacağı yazarın kanaatidir. İslam'ın gericilikle bağdaştırılması ise tamamiyle Hristiyan Batı'nın bir oyunudur. Bu oyuna alet olmadan top yekün bir samimiyet ve gayretle devletin ilerleyeceği umudu vardır: “Gayret, gayret ki bu yolda sarfolunacak himmetler yâr ve ağıâr indinde İslam'ın insaniyetine, Osmanlıların hamiyetine mikyasa edilecektir.” (Namık Kemal, 1872c: 11). Namık Kemal, İslam'ı dile getirirken Türk sözcüğüne olabildiğince girmek istemez. Ancak birliğin yine Türkler tarafından gerçekleştirileceği umudu bazı yazılarında satır aralarında sezdirilir (Namık Kemal, 1872b: 3). Ancak bu milliyetçilik boyutunda değildir. Ona göre devlet; vatani çok sevmek, onu korumak, kalkındırmak ve de çalışmakla kaim olabilir. *İbret*'teki yazılarda Türkçülük'ten ziyade devleti bir arada tutmak için Osmanlılık ve İslamcılık göze çarpar.

Yazarın asıl savaşı, Batılı oryantalistlerin Osmanlı ve İslamiyet üzerinde oluşturduğu olumsuz algıya yöneliktir. Batı ona göre iki türlüdür: Birincisi medeniyete ışık tutan ve birçok yeniliği içinde barındıran bir kıta, ikincisi Osmanlı'yı barbar gören İslamiyet'i her yeniliğe engel yargısı barındıran Batı medeniyetidir. O, bir yandan bu algıya karşı kalem savaşı yaparken diğer taraftan sanayi, eğitim, hukuk ve iktisadi hayata yönelik olumlu fikirleri yayma çabası içerisinde. Namık Kemal'in özellikle Londra Parlementsü'sündeki duyarlı, akılcı bir yönetim anlayışını görmesi, oradaki izlenimleri, onu âdeta büyüler. Ciddi bir kıyaslama fırsatı bulan yazar, bir an önce işe koyulup memleketi topyekûn kalkındırma planları yapar. Ancak o, iki sene içinde İstanbul'u Londra, Rumeli'yi Fransa haline getirmeyeceğini ifade eder. İki yüz yılda Avrupa'nın geliştiğini bilen yazar, Osmanlı'nın da iki yüz yıl içinde kalkınacağına yönelik inancını her yerde paylaşır (Aydoğdu ve Kara, 1872: 565). Avrupa'yı ve oradaki mimari, ekonomik, teknik ve diğer alanlardaki gelişmeleri gören yazar, devletin ve milletin bir dönüm noktasında olduğunu hisseder. Onun istikbâl tasavvurunda meşrutî yönetim ve devletin her yönden gelişmişliği vardır. Bu ideallere yönelik hayallerini halkla yapılabileceği inancı göze çarpar. Halkı bilinçlendirme gayesini gazeteyle birlikte roman, şiir, tiyatro gibi türlerde de gösterir.

Namık Kemal'e göre vatan meselesi, tabir yerindeyse ölüm-kalım meselesidir. Ona göre bütün bir milletin bu bilinçte olup bu yolda harekete geçmesi gerekir. Bu hareket, çaba ve fedakârlık hareketidir. Şairin özellikle Londra izlenimleri, onda büyük bir heyecan ve mutsuzluk yaratır. Hayatın her alanında gördüğü yenilik yazarda geniş bir ufuk açar. Londra'nın iş, eğitim, siyasi, iktisadi hayatı onda derin bir hayranlık uyandırır ancak ülkesinin bunun çok gerisinde olması da bir o kadar üzüntüye sebep olur. Namık Kemal, bunu bir eksiklik olarak görmez ve bir an önce emek ve gayretle yeniliklere yol açılmasını ister. “Memlekette esbab-i mamuriyet yok denilecek... Yapmamışız ki olsun. Avrupa caddeleriyle, demiryollarıyla limanlarıyla, cetvelleriyle, şehirleriyle, kasabalarıyla halk olmadı ya! Bir iki yüz sene evvel orasının da bizim memleketten hiç farkı yoktu. Sây ile orada vücuda gelen şeyler burada niçin yapılmasın?” (Namık Kemal, 1872d: 121) *İbret*'in *Vatan* başlıklı yazısındaki bu ifadeler onda devletin geleceğinin ve toplumun refahının düzelebileceğine yönelik düşüncelerini gösterir:

İnsan vatanını sever, çünkü mevâhib-i kudretin en azizi olan hayat hava-yi vatani tenefüsle başlar. İnsan vatanını sever, çünkü ataya-yi tabiatın en revnaklı olan nazar lemha-i iftitahında hak-i vatana taalluk eder. İnsan vatanını sever, çünkü madde-i vücudu vatanın bir cüz'üdür. İnsan vatanını sever, çünkü etrafına baktıkça her köşesinde ömr-i güzıştesinin bir yad-i hazinini tahaccür etmiş gibi görür. İnsan vatanını sever; çünkü hürriyeti, rahatı, hakkı, menfaati vatan sayesinde kaimdir. (Namık Kemal, 1872d: 121)

Şairin vatan ile ilgili duygu ve düşünceleri benzer ifadelerle devam eder. Onun *İbret*'teki *Vatan* yazısı sonraki nesiller için yazılmış bir öğüt niteliği taşır. Gençlerin duygularını ve düşüncelerini harekete geçirmek gibi bir gaye edinen yazar, vicdanları da şekillendirmeye çalışır. O, vatana fedakarlığı en yüce görev addeder. Namık Kemal'in vatan sevgisi âdeta bir dine, inanca dönüşmüştür. Vatana sahip çıkmayı bir dava haline getirir. Fikirlerini gazete, şiir, roman ve tiyatro gibi türlerde açığa çıkararak toplumu bilinçlendirmeye ve harekete geçirmeye çalışır. Namık Kemal, fikrini üç temele dayandırır: Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük. O, Türkçülüğü çok fazla dile getirmese de yazdıklarının derinliğinde ve satır aralarında bu düşünceyi görmek mümkündür. Vatanın yeniden güçlenmesi ona göre fedakârlık ve vatani sevmeye bağlıdır. Bu bağlamda şiirlerinden *Hürriyet Kasidesi* yine özü kaybetmeden ilerlemeye bağlı olarak kaleme alınır:

3. Hakir olduysa millet şanına noksan gelir sanma

Yere düşmekle cevher sâkit olmaz kadr ü kıymetten

(Eğer millet hor görülmüşse, onun şanına bir eksiklik geleceğini sanma; cevher yere düşmekle değerinden, özünden bir şey kaybetmez.)

4. Vücûdun kim hamîr-i mâyesi hâk-i vatandandır

Ne gam râh-ı vatanda hâk olursa cevr ü mihnetten

(Vücudun mayası, vatan toprağıdır; bu vücut, acı ve sıkıntı içinde vatan yolunda toprak olursa, en küçük bir üzüntü duyulmaz.) (Kocakaplan, 2007: 16).

Namık Kemal'in vatanına düşkünlüğü sadece yazılarında görülmez. Duygu, düşünce ve davranışlarında vatanın kalkınmasına yönelik eylemler göze çarpar. Onun vatan sevgisi özgürlük düşüncesi ile bütünleşir. Hukuk, hürriyet, eşitlik adalet ancak özgür milletlerin fikirleriyle şekillenir. Ona göre toplumda ve millette birlik, 'hürriyet' olgusu üzerine şekillenecektir. Toplumdaki bölünmeleri ortadan kaldırıp yenileşmeyle beraber bir kalkınma sağlanabilir. Toplumda beraber yaşama ülküsünü geliştirmek Namık Kemal'in en önemli arzularından biridir. Millet, vatana aidiyet duygusu ile bağlanırsa ancak vatan önem kazanır. Ona göre sahiplenilen toprağı askerin savunmasına dahi gerek kalmaz, vatanın arkasında millet durursa düşman silah çekmeye cesaret edemez. Namık Kemal'in 1869 *Hürriyet Gazetesi*'nde sürgünde yazdığı 'Hürriyet' başlıklı yazısında, özgür bir milletin vatan sevgisi hisleri dile getirilir: "Hürriyet, bir kavmin hakkı değil âdeta medâr-ı insaniyet ve bâd-i-i saadetidir. Dünyada ebnâ-i beşerin ne kadar me'ser-i bedîası görülmüşse, iyice aranıldığı hâlde cümlesinin esası hürriyete dayanır." (Sivri, 2018: 100). Ona göre hürriyet insanca yaşamın ve mutluluğun en önemli kaynağı ve gereğidir. İnsanın yetişmesi ve gelişmesi hürriyete bağlıdır. Şairin aydınlık istikbâl tasavvurunda hürriyet, bir milletin ilerlemesinde olmazsa olmazdır.

Devletin kudretinin askeri güç, nitelikli insan kaynağı ve ekonomik bağımsızlıktan geçtiği Tanzimat dönemi aydınlarınca anlaşılmıştır. Namık Kemal'in önem verdiği unsurlardan biri de nitelikli ve liyakatli devlet adamlarıdır. Özellikle Mustafa Reşit Paşa'dan sonraki devlet adamları onun eleştiri oklarına hedef olmuşlardır. Özellikle Ali ve Fuat Paşa'ların devletin gücünü kendi şahsi isteklerine göre kullanmaları yazarın öfkesine sebep olur. Namık Kemal, 24 Ekim 1872'de *Sebeb-i Kâht-ı Rical* başlığıyla yazdığı yazısında devlet adamı yetiştirememekten söz eder. Özellikle Ali Paşa'nın bu konudaki vurdumduymazlığı neredeyse vatana ihanet şeklinde yansıtılır

(Namık Kemal, 1872 e: 38). Engin bir ufka sahip olmanın yanında kıvrak bir zekâ ve cesurca yapılan eleştiriler, dönemin sadrazamı Mahmut Nedim Paşa tarafından cezalandırılır. 9 Temmuz 1872 tarihinde yazılan *Garez Marazdır yazısı*, *İbret* gazetesinin Mahmut Nedim Paşa tarafından kapatılmasına sebep olur. Bu yazıda yine bireysel hırs ve şahsi kinlerden ötürü makamın kullanılması eleştirilmektedir:

Öyle bir maraz ki emraz-i nefsanîyenin en ziyade deva kabul etmeyenlerinden sayılır. Mesela nahveti, müdahane; hasedi, idbar-i mahsut; hırsı, vusul-i ikbal; hevesi, husul-i emel izale edebilir. Lakin garezin intifasına sahibinin fenasından başka çare olamaz. (Namık Kemal, 1872e: 19).

Namık Kemal'in bu ve buna benzer yazılarından iktidar ve karar vericileri emin ve liyakatli ellere teslim edilmesi gerektiği sonucu anlaşılmaktadır.

Yazarın bir diğer arzusu, hukuk sisteminin yeniden yapılandırılmasıdır. Siyasi hukuk, ceza hukuku ve ticaret hukukunun Avrupa sistemindekine benzer sistemli bir hâle dönüştürülmesi ancak İslam hukukunun özü gözetilerek değişimin yapılması gerektirir. Tanzimat ve ardından Islahat Fermanlarının ilânı, Osmanlı tebaasında önemli rahatsızlıklara neden olur. Gayr-i Müslimlere verilen hak ve imtiyazlar ticari ve siyasi anlamda haksız rekabete yol açtığı için yüksek bir sesle ifade edilmesine sebep olur. Bu yüzden birçok aydın buna karşı çıkmış ve hukuk anlamında boşlukların olduğunu dile getirmiştir. Osmanlının şer'î hukuka bağlı içtihatlarla yönetildiği bilinmektedir. Ancak modern devlet açısından hukuk bağlamında bir sistem ortada yoktur. Namık Kemal, hukukçu kimliğini birçok düşünce yazısında gösterir. Yazıları dışında eylemleriyle de hukukun yeniliğe açık olması taraftarı olduğu görülebilir. Bunun en önemli ispatlarından biri, yazarın Kanun-i Esâsiyi hazırlayan kurulun içinde yer almasıdır. Ancak körü körüne Batı hukukunu entegre etmeyi kabul etmez. Şer'î hukuk ile Avrupa temelli hukuk prensiplerinin bazılarını harmanlamayı düşünmektedir. Hukukta yenilik bir gereklilikten ziyade zorunluluk teşkil etmektedir. Özellikle devlet içinde bağımlı veya dışarıda bağımsız olan müessese ve kuruluşların içtihatlarının yazılı metinlerle, kurullarla yönetilmesi gerektiği ortadadır. Ticaret Hukuku ve Ceza Hukukları açısından yeniliklerin yapılması hayati bir önem arz ediyordu. Tanzimat ve Islahat Fermanlarındaki yabancılara ticari imtiyazlar tanınması hukuki anlamda haksız bir rekabete sebep olmaktadır (Albayrak, 2010: 42). Bu yüzden toplumun bütün kesimlerine hitap edecek bir sistem oluşturulmalıydı.

İstikbâl İktisat İlişkisi

İktisat ile itikadın sıkı sıkıya bağlı olduğu Osmanlı'nın kuruluş döneminden zamanla ciddi dejenerasyonlar yaşanır. Ahi teşkilatının ekonomi üzerindeki olumlu etkisi Osmanlı'nın ticaret geleneğini pekiştirmişti. Gelişen ve değişen dünyada Ahi geleneğinin rekabet yoluyla ekonomiye cevap veremediği anlaşılmış ancak yine de bu gelenekten vazgeçilmemiştir (Adanır, 2013: 282). 1820'li yıllarda Osmanlı, Batı ekonomisini tanımaya başlar ve onu anlamak için gayret eder. Kapitalizm ile tanışması da bu sıralarda gerçekleşir. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi ve mali temelleri yine 1820'li yıllarda atılır. 16. Yüzyılda İngiltere'de kapitalizm temelli büyüyen tarım ekonomisi diğer alanlara da etki eder. 1760'lı yıllarda özellikle pamuklu tekstil alanıyla başlayan sanayi devrimi kısa sürede bütün Batı Avrupa'ya yayılır (Pamuk, 2017: 193). Sanayi devrimi ile beraber üretimini arttıran Batı Avrupa ülkeleri pazar arayışlarına yönelir. Bu pazarlardan en önemlisi Osmanlı topraklarıdır.

Osmanlı'nın ekonomik çöküşünü hızlandıran önemli nedenlerin başında üretimin yokluğu gelir. Özellikle teknik alanda herhangi bir ürünün olmaması Osmanlı'yı sömürüye açık bir pazar haline getirir. Sanayi devrimi Avrupa'nın sadece ekonomik anlamda ilerlemesi değil, psikolojik olarak da gücü gösterme ve diğer ülkelerde nizam kurma amacı güder. İngilizlerin başlattığı bu devrim, sırasıyla Fransa, Avusturya ve Rusya tarafından da geliştirilmeye çalışılır. Osmanlı onlar için zengin bir pazara dönüşür. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde bu durum Osmanlı tarafından fark edilse de pazarlama, nitelikli iş gücü, ulaşım ve çeşitli yönlerden eksiklikler olduğu için devlet bu atılımı gerçekleştiremez. Güçsüz olan Osmanlı ekonomisi, 1833 Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Rusların; 1838 Balta Limanı Antlaşması ile İngilizlerin sömürgesi haline gelir. Bu, 1923 Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması maddesine binaen son bulacaktır. Batı'nın bu sömürge anlayışı Osmanlı aydınlarını rahatsız eder. Tanzimat aydınlarından Namık Kemal bu durumdan rahatsız olanların başında gelir.

Batı'nın mallarını vergi vermeden Osmanlı pazarına sokması, devletin sanayi alanında bir türlü atılım gerçekleştirememesi yazarda derin bir eleme ve ardından bu durumdan çıkma hırsına dönüşür. Namık Kemal'in kurtuluş reçetelerinin başında, iktisadi hayat ve bunun gelecekteki rolü tartışılır. *İbret*'te Namık Kemal'in iktisada yönelik konuları gazetenin birçok sayısında ele aldığı ve muhtevanın bir bütünlük içinde olduğu okura yansır (Aydoğdu 214). Namık Kemal, devletin kurtuluşu için maliye ve ekonominin ilerlemesi gerektiğinin farkındadır. Yapılacak her yenilik parayı gerektirecek ve paranın olması için ticaretin ve üretimin olması icap eder. Bunun için sanayi ve sanayinin gelişmesi için de ulaşımın yaygınlaştırılması elzemdir. Yazarın ulaşım bağlamında özellikle demiryollarını zikretmesi onun ileri görüşlülüğünü yansır.

Demiryolları temdid-i zaman ve taklil-i mesafe hasiyetine malik olmak cihetiyle vücudu medeniyetin uruk ve asabı hükmüne girdi, mecra-yi hayatı oldu. Binaenaleyh saltanat-ı seniye mülkün içinde birtakım esaslı demiryol hatları hâsıl etmekle uğraşılıyor, bunlar vücuda geldiği zaman terakkiyatımızca pek büyük faydaları görüleceğinde hiç şüphe yoktur. Fakat böyle vatanımızın birçok cihetleri hemen hali bir halde iken bahsettiğimiz büyük büyük hatları menkulatıyla besleyecek kadar şubeler nasıl yapılabilir? Yapılsa inşa ve idarelerinin masrafı nereden çıkar? Yapılmasa Avrupa'nın asar-i medeniyette gösterdiği sürate ne ile yetiştirilir? (Namık Kemal, 1872f: 9).

Özellikle Batı'da hızla yaygınlaşan demiryolu ulaşım ağı, ticaret için olmazsa olmaz bir konuma sahip olur. Mesafelerin demiryoluyla kısılması hem zaman hem de maliyet açısından avantaj sağlamaktadır. Namık Kemal, demiryolu ağının ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu görür ve bir an önce istasyonların açılmasını ister. Vatanın refahı için çırpınan yazar bu ağın gerçekleşmesi için paranın olması gerektiğini bilmekte ve umutsuzluğa kapılmaktadır. Demiryolu yapımı ve maliyetleri konusunda bütçe nasıl ayrılır, hangi bütçe bunu karşılar? Osmanlı'nın dış borç artışı devletin yatırım girişimini tıkamaktadır. Ancak Avrupa medeniyetinin gelişmişliğini yakalamada elzem olan demiryolu ulaşımının olamayacağı hissine kapılan yazar, bu düşüncelerini de son cümlesiyle belirtir. Demiryolu, Osmanlı'nın müreffeh olmasının kilit noktalarından birisidir. Sanayi girdi ve çıktılarını taşıyacak araçların bu yolla hayat bulacağı aşikârdır. Sultan II. Abdülhamit döneminde ciddi demiryolları girişimi olmuş ancak yine de ticaretin gelişimi açısından önemli boyutlara varılamamıştır. Ticaretin önündeki en büyük engel ve Osmanlı ticaretini yıkan 1838 Balta Limanı Antlaşması'dır. İhracat ve ithalattan alınan yüzde üçlük vergi bu antlaşmayla değiştirilir; ithalatta yüzde on iki, ihracatta yüzde beş olarak imza

altına alınır. Ayrıca yine yurtiçinde birçok ticari vergi ortadan kaldırılır (Pamuk, 2017: 206). Dolayısıyla bütün bunlar, Osmanlı ekonomisine ciddi bir darbe indirir ve onu dış borca zorlar.

Namık Kemal; sanayi, üretim ve ticaret alanındaki arzularını özellikle *İbret* yazısında dile getirir. *İbret*, onun hayalini kurduğu devletin kaleme dökülmüş halidir. Bu hayalin gerçekleşmesi matbaa ve onun yaygınlaşmasına bağlıdır. Çünkü fikirler yazı yoluyla yayılacak ve farkındalık oluşturacaktır. Onun Londra’da bulunduğu sürede oradaki matbaaların seri bir şekilde gazete basması, şairdeki matbaaya ve onu elinde bulunduran Batı medeniyetine karşı hayranlığını artırır. Matbaanın yanında ‘seyyale-i berk’ adı verilen elektrik yine yazarın dikkatini çeken ve ülkesinde olmasını istediği bir enerjidir. “Buhar sayesinde ki insan sehhar gibi, denizde yürüyor, karada uçuyor. Seyyale-i berkiye kuvvetiyledir ki âdem, sahibi keramet gibi hem tayy-i zaman hem kasr-i mekân ediyor.” (Namık Kemal, 1872b: 3). Buharın sanayi ve üretimdeki gücü, devlet içindeki gereklilik durumunu artırır. Buharın gücüne tanık olan Namık Kemal, bu enerjinin de ülkede üretilmesini arzular. Demir ve bakır gibi hammaddeyi, kullanılabilir araç ve gereçlerde seri üretim haline getirmek Batı medeniyetinin bir becerisi olduğu ancak ülkede yani Osmanlı Devleti’nde de bulunması gerektiği dile getirilir.

Namık Kemal, Batı medeniyetinin sahip olduğu sanayi ve ticari ürünlere Osmanlı’nın sahip olamayışını ve üretime geçilmemesini üzüntüyle karşılar. Onun bu üzüntüsü isyana dönüşür:

Bir fabrikamız yok mülkümüzde sanat ne ile ileri gider? Bir şirket tesisine muvafık olamadık. Ticaret böyle mi terakki bulur? Bir Müslüman bankası var mı? Beynimizde servet nasıl vücuda gelir? (Namık Kemal, 1872b: 3)

Onun içindeki isyan, bir şahsa bir kuruma bir zümreye değildir. Geri kalmışlığa duyulan bu isyanın çaresi çalışma ve emektir. Topyekûn bir kalkınmanın anahtarı ise iktisadi hayatın iyileşmesidir. Bu da nesillerin yetişmesine ve eğitimine bağlıdır.

İstikbâl’de Eğitim

Tanzimat Fermanı’nın ilân edilmesiyle Osmanlı Devleti’nde eğitimin yaygınlaştırılması ve üzerinde durulması gereken bir konu olduğu anlayışı hâkim olmaya başlar. Osmanlı eski, geleneğe bağlı eğitim anlayışını devam ettirmekle beraber Batılı tarzda eğitim hayatına da kapı aralar. Medrese eğitimi devam ettirilmekle beraber sıbyan mekteplerine yönelme başlamıştır. Osmanlı’nın eğitimde bir atılım gerçekleştirememesinin en önemli sebeplerinden biri nitelikli öğretmen eksikliğidir. Eğitim politikalarını belirlemek ve reformize etmek için kurulan ‘Meclis-i Maarif-i Umimiye’ atılmış olan önemli bir adımdır. Yapılacak olan eğitim çalışmalarının bütçe gelirleri yardımlarla oluşturulacağından yine ciddi anlamda ileriye gidilememiştir. Bu yeniliklerden en çok faydalanan ve eğitim perspektiflerini geliştirenler ise gayr-i müslimler olmuştur. Gayr-ı müslimler hızla bir okullaşma hareketine girişirler ve kendi nesillerini okullara yönlendirirler. Onlar, Batılı güçlerin desteğiyle eğitimde ilerlemeye başlarken Osmanlı’nın eğitimde yenileşme hareketi pratiğe dökülmeyip teoride kalmıştır. Yabancı azınlıklar ve diğer Osmanlı tebaasını hedef alan Fransa, Almanya, Amerika, İngiltere gibi devletler Katoliklik ve Protestanlığı yaymak amacıyla okullaşma konularında âdeta birbirleriyle yarışmışlardır (Baytal, 2000: 27).

Tanzimat’la beraber üzerinde daha çok durulan fen ilimleri okullaşmayı da zorunlu hâle getirir. Özellikle Batı’daki ülkelerin, çocukların ve gençlerin eğitimleriyle yakından ilgilenmeleri,

Osmanlı aydınlarının ilgisini çeker. Namık Kemal gibi yazarlar istikbâlin aydınlık olabilmesinin yegâne koşulunu eğitime bağlar. Ülkenin istikbâlini meşrutî bir yönetimden ziyade eğitimde gören Sultan Abdülhâmit ise kapatılan Meclis-i Mebusân'dan sonra Namık Kemal'in de isteği üzerine yazarı, Midilli Adası'na gönderir. Burada yaptığı birçok eğitsel faaliyet üzerine 1879'da adanın mutasarrıflığına getirilir. Yazar hem Türk nüfusunu arttırmaya hem de yeni ilkokullar açma çabası içerisine girer. Yirmiye yakın ilkokul açan Namık Kemal, bu tür faaliyetlerinden rahatsızlık duyan Rumların kışkırtmaları üzerine 1884'te Rodos mutasarrıflığına getirilir (Uçman, 1988: 5)

Namık Kemal'in idealinin gerçekleşmesinin en önemli yolu eğitimden geçer. Eğitimin bir an önce Batı ile aynı seviyeye gelmesinin zor olacağını Londra ve Paris'teki izlenimleri yansıtır. Yazarın Londra'daki izlenimleri, çocukların geleceğe ne denli hazırlandıklarını gösterir: "Hangi mektebe gidilirse gidilsin, içinde bulunan on iki yaşında eftâli güya ki büyümüş de küçülmüş gibi âdeta yirmi, otuz yaşına girmiş adamlar kadar her türlü intizam ve terbiyeye melûf bulunur." (Namık Kemal, 1872 g: 45). Onu hırslandıran ve ümitlendiren çocukların ülke kalkınmasındaki rolüdür. Yine bir çocuk grubunu izlerken onların iletişim ve aralarında konuştukları konu dikkatini çeker:

On, on iki yaşında yirmi, yirmi beş çocuk bir bahçeye giderler; kâh ellerinde bir gazete bulunur; o vasıta ile dünyanın halinden haberdar olmaya çalışırlar. Ve kâh birer köşede oturarak havanın letâifini, ve eşcarın teravetini müdrikâne bir nazarla temaşa ederek bedayi-i tabiatten vicdani tezzüz ederler (Namık Kemal, 1872a: 1).

Vatanın her konuda zenginliği ve yaşanılır olması için Namık Kemal'in verdiği çabanın kaynağı gezileridir. Yazarın yazma gayretinin en önemli sebebi devletin istikbaline dair düşünceleridir. O, bir an önce devletin teknik, eğitim, hukuk, mimari alanlarda atılım yapması gerektiği düşüncesini taşır. Onun bu çabası Osmanlı Devleti'nin bir nevi çöküşünü engellemektir. Yazar, eğitim ve kültür bağlamında İslami değerlerden kopmadan Batı'dan yenilikleri ve gerekli olanları alma arzusu taşımaktadır. Namık Kemal, Batıcılık/ Avrupalılaştırma/ Modernleşme ismi altında Hristiyan olmadan Hristiyan gibi yaşama tehlikesini görmekte ve geleneksel kültürü merkeze almaktadır. Ancak Namık Kemal ve onun gibi yenilik yanlısı olarak hareket edenler Yahudi yanlısı, Hristiyan yanlısı, din düşmanı gibi ithamlara maruz kalırlar. Namık Kemal, değişimin zihniyetle olacağını farkındadır. Kalıpları yıkmak ve değiştirmenin kolay olmayacağı bilinmektedir. Batı'nın aileye, halka ve çocuklara duyduğu ilgi, yazarın dönüşüm serüveninde önemli bir paya sahiptir.

Yazarın eğitim bağlamındaki fikri, okuma-yazma ve nitelikli iş gücü sağlanmasına yöneliktir. Bunların yanında düşünme, analiz etme, muhakemede bulunma ve yazma gibi amaçlar söz konusudur. Namık Kemal'in yaklaşımı birey ve toplumun faydası ilkesine dayanır. O, eğitim ile ilgili yazılarında sürekli bir eleştiri ve kıyasta bulunur. Ona göre eğitim hayatın her alanına sirayet etmeli. Kıyafet, araç-gereç, taşıt, saat gibi her alanda eğitimin izi olmalıdır. Romantizmin karakteristik özelliklerini üzerinde barındıran Namık Kemal'in, İstikbâlde eğitim anlayışını realizmle gerçekleştirmek istediği görülür. Toplumun ve insanlığın faydasını göz önünde bulundurması pozitivist yaklaşımla örtüşmektedir. O, toplumun kurtuluşunun sadece halkın okuma-yazma bilmeleriyle gerçekleşmeyeceğini okumayla birlikte kitlesel bir zihniyet değişiminin de olması gerektiğini düşünmektedir.

Mesela, Amerika'nın, Avrupa'nın bir hayli yerlerinde halkın laakal, yüzde doksanı kadarı okumak yazmak bildiği daima işitilen, daima gazetelerde, kitaplarda görülen hallerdir. Fakat şurası dahi bilinmek lazım gelir ki o yerlerin ekserinde “okumak” yalnız bir sokağın adını okumaktan ve “yazmak” yalnız adını yazmaktan ibaret değildir. Oraların adı gemicisine, hamalına varıncaya kadar okumak yazmak bilir denilen adamların cümlesi mesail-i diniyesinin kavaid-i umumiyesine vakıftırlar (Namık Kemal, 1872h: 16).

Yazar, Batı ülkelerinde normal bir vatandaşın coğrafya, tarih, matematik, kimya, tıp gibi alanlarda eğitim gördüğünü ve ülkemizde bu şekilde bir eğitim olması gerektiğini yansıtır. O dönemde Avrupa ve Amerika'nın birçok yerinde eğitimin zorunlu olduğu bilinmektedir. Özellikle kadının toplumdaki rolünde eğitimin ne denli önemli olduğu yine aynı makale - *Maarif* başlıklı yazı, *İbret*, Sayı,16, 4 Temmuz 1982- içinde geçmektedir. “Biliyoruz ki memalik-i mütemeddinede kadınları da erkekler gibi terbiye ederler. On sekiz yaşında bir kız çıkıyor, hikemiyattan hesab-i tefazuli gibi dakik dersler okutuyor. Karşısında ak sakallı hocalar kitap tutarak istifadeye çalışıyor.” (Namık Kemal, 1872a: 1). Namık Kemal Avrupa'daki kadınları örnek gösterir ve bizdeki kadınların da hayata dahil olmasını ister. Onun bu özlemi devletin geleceğine yönelik bir istektir. Toplumda kadının ev dışına çıkmaması gerektiği tabusu yazarın dolaylı olarak eleştirisine uğradığı söylenebilir. Kadın toplumsal hayatın her yanında var olmalıdır. Kadın kimi yerde erkekten daha üretken ve daha azimlidir. Dolayısıyla yazar kadının sosyal hayatın her alanında yer alması gerektiğini savunur.

Yazarın eğitime yönelik istikbâl tasavvuru ileri görüşlü özelliğinden kaynaklanır. Eğitimin millet arasında itibarlı ve kıymetli bir hâle dönüşümü algısı yaygınlaştırılmalıdır. Eğitimde mekân da çok önemli bir araçtır. Namık Kemal'de büyük üniversiteler, kapsamlı liseler ve her köye bir okul hayali görülür. Onun eğitimi yaygınlaştırmadaki çözümünü yine algı üzerinedir:

Bir kere bu hasıl olur da herkes sıbyan mektebinden çocuklarını eline aldığı mektubu okumak ve isterse ufacak bir mektup yazabilmek ve hanesinin aksatasını hesap etmek gibi mezziyyata malik olarak çıktığını görür ve rüşütyeden çıkan evladının gerek hizmeti devlette ve gerek sair yolda her ay iki üç bin kuruş kazanabildiğini anlarsa o zaman Maarif Nizamnamesi umum arasında “Mehdi-i muntazar” itibarını bulur; herkes istida verir, para verir, her türlü fedakarlığı ihtiyar eder (Namık Kemal, 1872h: 16).

Namık Kemal, eleştiri oklarını özellikle devlette belirli bir makam sahibi olup ekonomik anlamda da gücü olan kişilerin üzerine yönelir. Bundaki temel amaç varlıklı kişi ve devletin önde gelenlerin eğitime katkıda bulunmamasıdır. O, zengin kimselerin okul inşasında fedakâr davranıp okullaşmaya katkıda bulunması gerektiğini savunur.

Namık Kemal'in asıl amacı toplumu bir dönüşüm gerçeğiyle tanıştırmaktır. Onun kaynaklarından biri de Fransız İhtilali'dir. Batı'daki özgürlük ve adalet yaklaşımları özellikle Fransız İhtilali ile temellendirilir. Onun eğitim anlayışında özgürlükçü yaklaşımı İslam değerleriyle harmanlanır. Eğitimin yaygınlaştırılması onun en büyük idealleri arasındadır. Çünkü yazar şunun farkındadır. Değişim ve dönüşüm eğitim ile başlar.

Batılı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki eğitim faaliyetleri ayrıca dikkat çekicidir. Özellikle bazı aile ve devlet adamlarının yardım ve bağış yoluyla eğitime katkıları bir duyarlılık ve davranış haline gelmelidir. Namık Kemal, devletin eğitime desteğini istemekle beraber kişilerin de yardımlarını dilemektedir:

Mesela übbehetlû devletlû Kamil Paşa hazretleri def'a-i ulâ olarak Şûra-yi Devlet riyasetinde bulunup da el'an mevcut olan Maarif Nizamnamesi'ni neşrettirdikleri zaman servet-i zatiyelerinin pek küçük bir cüzünü feda ederek İstanbul'da nümune yollu beş altı sıbyan ve bir iki rüştiye mektebi tesis etmiş olsalar idi elbette mülkümüzde neşr-i maarif fikri fiiliyatça bir esasi sahihe istinat eder ve o mekteplerde görülecek fevait ahali ve ahattan milyonlarca adamın nazari ibretine tesadüf edeceğinden ve efkar-i umumiyenin bu kadar hayırlı bir tarafa temayülü hükümeti dahi elinden gelen ikdamatı diriğ etmemeye mecbur eyleyeceğinden şimdije kadar Maarif Nizamnamesi ihtimal ki mülkün bir sülüsünde olsun tamamiyle icraya gelirdi. (Namık Kemal, 1872: 27)

Telemak tercümesi sahibi Yusuf Kâmil Paşa eleştirilirken devletin içindeki bütün paşalara mesaj verilmektedir. Devletin içindeki durumu bilen kişilerin maddi anlamda ileri gelenleri, büyük mal varlıklarına rağmen okul yaptırma çağrısına kayıtsız kalmışlardır. Namık Kemal, bu yazıyla onların da duymak istemeyeceği gerçekleri dile getirir. Yazının devamında Yusuf Kâmil Paşa'nın eğitime vereceği bu destekler, onun çevirdiği *Telemak* tercümesinden Namık Kemal'in ifadesiyle yüz bin kat daha kıymetli olduğudur. Namık Kemal'in bu yazdıkları millette bilinç oluşturma amacını taşır. Onun kaleme aldıkları, bir kıvılcım görevi görmekte halkı aydınlatmaktadır. Namık Kemal'in eğitimdeki ısrarlarından biri de liyakatsiz insanların devletin önemli görevlerinde bulunmasıdır. O, eğitilecek ve istihdam edilecek yeni nesillerin çekirdekten emek ve gayret ile yetiştirilip devletin üst kademelerinde görev alması gerektiği düşüncesini taşır. Bu yüzden yazar özellikle eğitime önem verir ve sıbyan mekteplerinin artması gerektiğini savunur.

Namık Kemal'in eğitime dair düşünceleri sadece *İbret* gazetesindeki yazılarında kalmaz. 1879 yılında Midilli adasına gönderildiğinde orada birçok ilkokul açar. Yazar, Türk nüfusunun orada baskın hâle gelmesi için elinden geleni yapar ve eğitim seviyesini yükseltmeye çalışır. Eğitim ve Türklerin bilinçlenmesi yolundaki gayretleri oradaki Rumları rahatsız eder. Rumlar, yazarı uzaklaştırmak için kara propagandaya başvururlar. Bunun sonucunda o, Rodos adasına sürgün edilir. Rodos'ta eğitimi geliştirme faaliyetlerine devam eden yazar, orada da bir idadi açtırır (Akün, 2006: 368). Namık Kemal'in bu uğraşları modern Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturur. Çağı yakalama gayreti kendisinden sonraki birçok devlet adamına da ilham kaynağı olur.

Sonuç

Gazete, Osmanlı devletindeki yenilik ve değişimin önemli araçlarından biridir. Yazarlar, Tanzimat'la başlayan dönüşüm hareketlerinin içine dahil olma mücadelesi içindedirler. Değişime yönelik düşüncelerini aktarmalarının en kolay yolu gazetedir. Yazarların aktardığı düşüncelerin çoğu değişim üzerinedir. Hak, adalet, ekonomi, yönetim, eğitime yönelik reform söylemleri aydınlar tarafından yüksek sesle dile getirilmeye çalışılır. Namık Kemal, bu dönüşümün merkezinde bulunan yazarların başında gelmektedir. 1800'lü yıllarda özellikle Rusya tarafından yoğun bir şekilde desteklenen Osmanlı'yı parçalama planları, ekonomik yıkımlar bir uyanışa sebep olmuştur. Bu sebeplerle Batı'ya tanıma isteği bir mecburiyet haline gelir. Birçok aydın ve devlet adamı Batı'ya yönelir. Mustafa Reşit Paşa bu bağlamda önemli bir isimdir. Özellikle Paris ve Londra elçiliklerinde bulunan Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde Batı'nın askeri, hukuki, iktisadi ve eğitim alanları örnek alınmaya çalışılır. Mustafa Reşit Paşa'nın yanı sıra Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan Mustafa Fazıl Paşa da bu bağlamda önemli rol oynar. O, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınları Paris'e davet ederek onlara Batı medeniyetini yakından tanıma fırsatı yaratır.

Paris'te *Muhbir*, Londra'da *Hürriyet* gazetesinde yazan Namık Kemal, devletin meseleleriyle derin bir şekilde ilgilenmeye başlar. *İbret* gazetesi ise yazarın devlete ve onun geleceğine dair düşüncelerini ve var olan sorunların giderilmesine dair, çözümlerini dile getirdiği bir mecradır. Onun bütün yazılarının odağında vatan ve vatanın yükselmesi arzusu göze çarpar. Namık Kemal'in Avrupa başkentlerindeki edindiği izlenimler onda büyük bir etki yaratır. Bu etkiyle beraber yeni bir başlangıcın kıvılcımı ortaya çıkar. Namık Kemal'in asıl amacı yeni bir devletten ziyade var olan devlet düzenini ıslah etmek olsa da onun istikbâle dair arzuları yeni bir devletin tasviri gibidir. Özellikle 'hürriyet' kavramının sürekli dile getirilişi, halkın yönetimin içinde olması gerektiğine işaret eder. Meşrutiyet taraftarı olan Namık Kemal, devleti yöneten bazı paşaların kendi şahsi menfaat ve çıkarlarını korumak için makamlarda bulunduğunu dile getirir. Onun bu eleştirileri sürekli sürgünlere gitmesine yol açar.

Namık Kemal'in *İbret*'teki yazılarına baktığımızda onun İslam'ın savunucusu olduğu dikkat çeker. Oryantalistlerin Türk- İslam varlığını yok etmek gibi bir gayesi olduğunu hisseden Namık Kemal'in, bu iki sentezin birlik ve huzur getireceğine dair düşüncelerini *İbret*'teki yazıların satır aralarında okumak mümkündür. Özellikle Batı'nın İslam üzerindeki olumsuz algısını Namık Kemal yıkmak ister. İslam dininin, teknik ve bilim konusunda engel olmadığı, emeği ve gayreti savunduğu tezini yazılarında dile getirir. Yazarın *İbret* gazetesinde özellikle üzerinde durduğu konuların başında ekonomi gelir. İktisadi hayatın daha nitelikli olması için sermaye ve üretimin olması gerekir. Onun Londra izlenimleri özellikle sanayi ve teknik alanlardaki gelişmeleri görmesi, bir örnek bakış oluşturur. Ancak bunun gerçekleşmesi için topyekûn bir eğitim seferberliğinin olması gerektiğini de yine okura yansıtır. Eğitim beraberinde nitelikli insan gücü, üretim ve akabinde yeniliği getirecektir. Bu yüzden sürgüne gönderildiği adalarda, sıbyan mektepleri (ilkokul) ve idadilere (lise) oldukça önem verir. Devletin hem gücünü hem de parayı elinde bulduran kişileri sürekli okul yapmaya davet eder. Onun bu daveti bir farkındalık oluşturma gayretidir. Yazarın odak noktasında 'vatan' ve devletin bekâsı vardır. Namık Kemal, *İbret*'te eğitim ve iktisadi hayatın yanı sıra ülkenin hukuk ve adalet sisteminde de bir reform ihtiyacı olduğunu vurgular. Özellikle onda hukukun Batı hukuk sistemiyle harmanlanması gerektiği kanaati vardır. Sistemli bir hukuk ağına sahip olmak, güven ve sermayeyi oluşturacağı fikrini öne çıkarır.

Namık Kemal'in *İbret*'teki düşüncelerine bakıldığında yazar aslında bir devrim istemektedir. Bu devrim, ülkenin öncelikle zihniyet değişimi ve bir arada yaşayabilme iradesini ortaya koymaktır. Ülkedeki bölünme ile ilgili en büyük sıkıntının mezhebi ve etnik bölünme olacağı birçok yazının satır arasında görülmektedir. Ona göre devletin hem ekonomi hem sosyal yıkımdan kurtulabilmesinin en önemli yolu; koşulsuz şartsız vatani sevmeye, gayret ve emek mücadelesi ile gerçekleşecektir.

Kaynakça

- Adanır, O. (2013). *Osmanlı ve Ötekiler*. (1. Baskı). Doğu Batı Yayınları.
- Albayrak, S. (2010). *Namık Kemal'in Hukuk Tarihimizdeki Yeri. Doğumunun 170. Yılında Namık Kemal Sempozyumu* (1. Baskı) içinde. Bizim Büro Basımevi.
- Alptekin, T. (1988). *Profesör Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Namık Kemal Üzerine Görüşleri ve Bazı Dikkatler. Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*. (Birinci Baskı) İçinde.

Marmara Üniversitesi Yayınları.

- Akyüz, K. (2010). *Batı Tesirinde Türk Şiir Antolojisi*. (11. Baskı). İnkılap Yayınevi.
- Baytal, Y. (2000). Tanzimat ve II. Abdülhamit Dönemi Eğitim Politikaları. 11 (2). 23-32
Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi- OTAM.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/otam/issue/11092/132480>
- Çetin, N. (2014). *Namık Kemal- Renan Müdâfaanâmesi*. (1. Baskı). Akçağ Yayınları.
- Ertürk, S. (2010). *Namık Kemal Niçin Şark Meselesi ile Meşgul Olmuştur. Doğumunun 170. Yılında Namık Kemal Sempozyumu*. (1. Baskı). içinde. Bizim Büro Basımevi.
- Erol, K. (2010). *Namık Kemal'in Siyasi Düşünceleri ve Devlet İdeali. Doğumunun 170. Yılında Namık Kemal Sempozyumu*, (1. Baskı). içinde. Bizim Büro Basımevi.
- Gündüz, U. (2010). *Namık Kemal'in Gazetecilik Anlayışında Batılılaşma Düşüncesi. Doğumunun 170. Yılında Namık Kemal Sempozyumu*, (1. Baskı). içinde. Bizim Büro Basımevi.
- Kaplan, M. (2004). *Edebîyatımızın İçinden*. (4. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. Aydoğdu, N. (2019). *Osmanlı'nın Modernleşmesi Meseleleri Bütün Makaleler I*. (1. Baskı). Dergah Yayınları.
- Kerman, Z. (1998). *Yeni Türk Edebîyatı İncelemeleri*. (1. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Kocakaplan, İ. (2007). *Namık Kemal*. (2. Baskı). Kapı Yayınları.
- Namık Kemal (1872a). İstikbâl. *İbret*, 1.
- Namık Kemal (1872b). İbret. *İbret*, 3.
- Namık Kemal (1872f). Nüfus. İstanbul: *İbret*, 9.
- Namık Kemal (1872c). İttihad-ı İslam. *İbret*, 11.
- Namık Kemal (1872h). Maarif. *İbret*, 16.
- Namık Kemal (1872e). Garez Marazdır. *İbret*, 19.
- Namık Kemal (1872k). Rumeli Demiryolunun Akdeniz'le Olan Münasebatına Dair Bazı Mütalaat. *İbret*, 25.
- Namık Kemal (1872ı). Bazı Mülahazat-ı Devlet ve Millet. *İbret*, 27.
- Namık Kemal (1872g). Terakki. *İbret*, 45.
- Namık Kemal (1872d). Vatan. *İbret*, 121.
- Pamuk, Ş. (2017). *Osmanlı- Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*. (11. Baskı). İletişim Yayınları.
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. (1. Baskı). Ötüken Yayınları.
- Sivri, T. (2018). *Sürgünde Muhâlefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi*. (1. Baskı). Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2011). *Edebîyat Üzerine Makaleler*. (9. Baskı). Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2012). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebîyatı Tarihi*. (19. Baskı) Dergâh Yayınları.

Akün, Ö. F. (2006). Namık Kemal. *TDV İslam Ansiklopedisi*. (1. Baskı) içinde. TDV Yayınları.

Tuncer, H. (1996). *Arayışlar Devri Türk Edebîyatı I- Tanzimat Edebîyatı*. (3. Baskı) Akademi Kitabevi.

Tuncer, H. (2006). *Tanzimat Dönemi Şairi Olarak Namık Kemal ve Şiiri Üzerine Düşünceler. Namık Kemal*. (1. Baskı) içinde. Namık Kemal Üniversitesi Yayını.

Uçman, A. (1988). *Ölümünün Yüzüncü Yılında Namık Kemal- Kırk Sekiz Yıllık Mücadele. Hürriyet Gösteri*. (1. Baskı). içinde. Hürriyet Gazetesi Yayınları.

Çatışma beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.